

О. Л. ВАЙНШТЕЙН

МУЗЕЙ КНИГИ
ОДЕСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

ОДЕСА
1927

230
4229

230
4229

230
4229

МУЗЕЙ КНИГИ ОДЕСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ.

І. ІСТОРИЧНА ДОВІДКА.

Року 1902, коли бібліотеку Новоросійського Університету було переміщено до нового будинку, що його тепер займає Центральна Наукова Бібліотека, у склепі Ч. 3 було резервовано помешкання, спеціально призначену для переходу рукописного зібрання Бібліотеки та особливо цінних книг. В 1914 р. в ній лічилося разом 233 рукописи й порівнюючи незначна кількість стародруків, у тому числі кілька інкунабул, десятка півтора ельзевірів та кілька десятків видань XVI—XVII вв. Головна маса особливо рідких книг і навіть рукописів продовжувала ще запорошуватись по склепах й залишалася невиявленою.

З 1920—21 р. починається спочатку спорадичне, а згодом де-далі систематичніше й організоване виймання рукописів та стародруків з основного книгосховища, завдяки чому кількість важливіших рукописів майже вдвічі збільшилася, та кількість рідких видань досягла 2.500 томів.

Виставка книги, влаштована Бібліотекою року 1923, дала можливість і привід продемонструвати частину цих багатств у окремій відділі „Історії друкарського мистецтва“, при чому винятковий інтерес з боку відвідувачів виставки саме до цього відділу, а також виявлена під час організації відділу й читання пояснюючих лекцій¹⁾, порівнююча повнота, естетична й культурна значність експонованого матеріялу, зробили особливо очевидною доцільність зберегти цей відділ і надалі, у вигляді перманентної виставки, тільки поповнивши та краще систематизувавши

¹⁾ Цикл таких лекцій з історії книги був прочитаний автором для робітників одеських книжкових крамниць та видавництв в 1926 р.

деякі її частини. Проте приміщенням для цієї виставки залишилося старе Кімната Рідких Книжок (КРК), її тіснота й неустаткованість примушувала тримати низку відділів у нерозгорнутому стані та виключала можливість дальшого поширення за рахунок старих фондів Бібліотеки.

Тим часом є цілком очевидним:

по-перше, що потреба в окремому музеї книги для такого великого культурного центру, як Одеса, яка між іншим є й одним із важливіших на Україні центрів поліграфічної промисловости, давно вже зробилася пильною, зокрема в зв'язку з прагненням одеських книжників і друкарів до підвищення своєї кваліфікації;

по-друге, що розгортання такого музею є завданням цілком по силі для Од. ЦНБ, так з боку кількості й якості матеріялів, що є в її розпорядженні, як і з боку наявности підготованих для цієї праці співробітників;

по-третє нарешті, що роля Ц. Н. Бібліотеки, яко наукової установи та центрального книгосховища міста, повинна примусити її не ухилятися від здійснення цього завдання, не зважаючи на мізерність коштів, що їх можна виділити для цієї мети.

Року 1926 стало можливим одвести для виставки рукописів, книг і графічних видань велику залу на третьому поверсі будинку Бібліотеки, спеціально для цього устатковану. В цім, большім розміром, помешканні й розгортається Музей Книги. Тіснота й цього нового приміщення, відсутність достатнього устаткування все ще перешкоджає ширше розгорнути деякі цінні частини зібрання, зокрема графіку, а також цілком систематично розташувати окремі групи експонатів. Все це примушує нас визнати, що розгортання Музею Книги ще далеко не закінчене. Однак вже в цьому вигляді він дозволяє зміцнити демонстративно-екскурсійну працю Ц. Н. Бібліотеки: за перший місяць відкриття Музею (березень-квітень 1927), його відвідали 8 екскурсійних груп (біля 250 чол.).

Крім загального ознайомлення екскурсантів з історією книги та розвитком друкарства на Заході, в Росії й на Україні, експонати Музею дають можливість ілюструвати окремі етапи історії класової боротьби графічними й друкарськими матеріялами: Реформація й комуністичні рухи

анабаптистів, англійська революція XVII в., Велика Французька Революція, Паризька Комуна та низка моментів з історії російського революційного руху, хоч і нерівномірно, та для важливіших подій досить яскраво відображаються відповідними колекціями Музею.

Поруч із демонстративними завданнями, Музей Книги є пристосований і для виконання функцій робочого кабінету, ввійходячи, таким чином, у загальну систему кабінетів Ц. Н. Б. Для цієї мети в Музеї зосереджено важливіші довідні видання для праці над рідкими книгами й рукописами, при чому одних тільки описів найбільш великих рукописних колекцій світу є біля 350 томів, в тому числі *Catalogi codicum manuscryptorum Bibliothecae Bodleianae*, 8 тт., *Tabulae codicum manuscryptorum... in Bibliotheca Palatina Vindabonensi*, 10 тт., *A Catalogue of the manuscripts preserved in the library of the University of Cambridge*, 6 тт., *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque de Roi...* 47 тт. і багато інших.

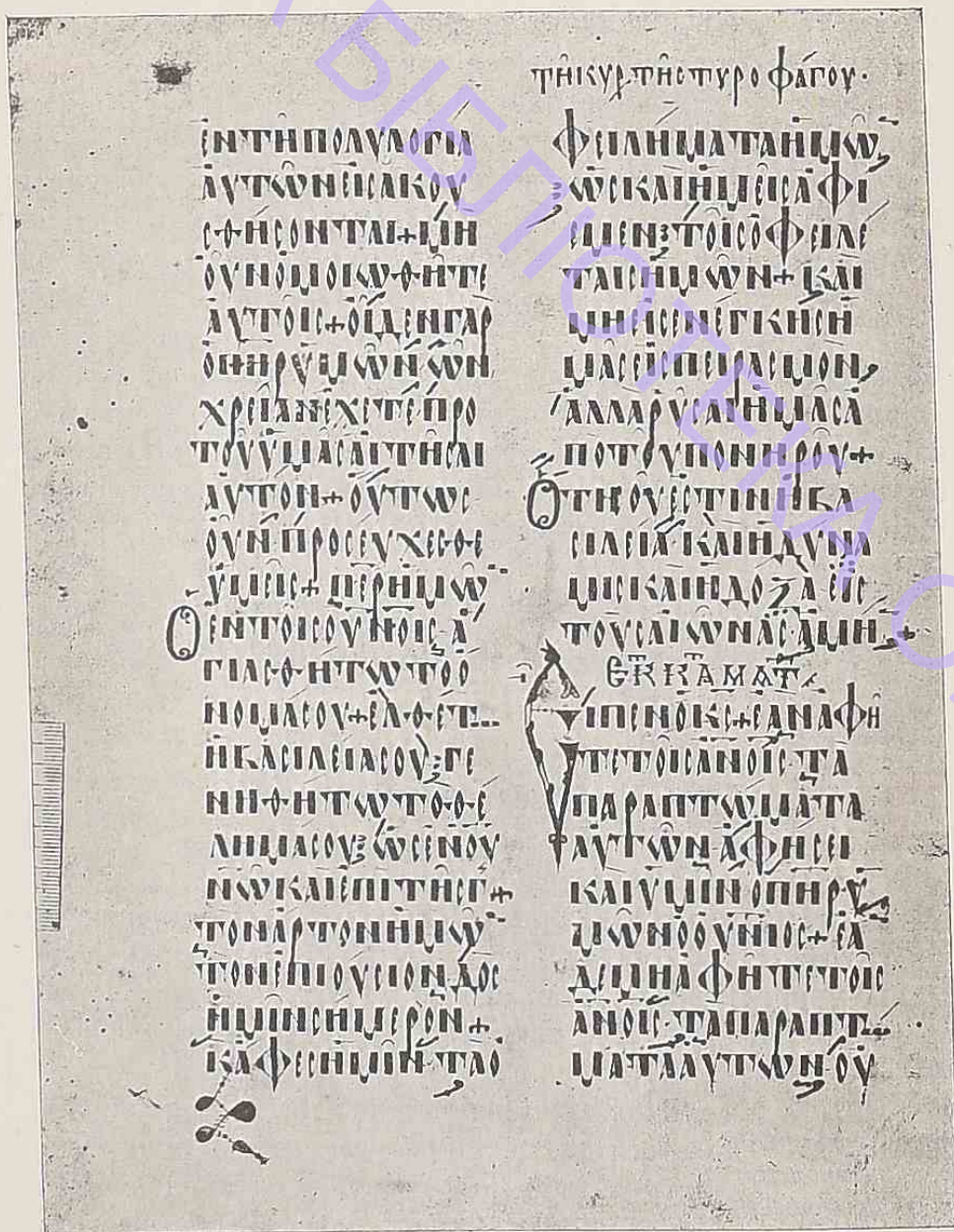
Переходячи тепер до музейних матеріялів, розглянемо їх за відділами й групами, на які вони розпадаються.

II. Відділ рукописів.

У цьому відділі зібрано до 400 найбільш цінних і показових рукописів Ц. Н. Бібліотеки, розподілених на дві групи: а) рукописів слов'янських і б) рукописів західньо-європейських, грецьких а також і східніх (арабських, турецьких), що мають у порівнюючій невеликій кількості.

Експозиційна частина цієї групи відкривається грецьким пергаментним рукописом кінця IX або початку X ст., придбанним у Македонії. Рукопис уявляє з себе частину чималого кодексу — Читання евангелістів і тлумачення на них, — разом 15 листків in-f^o, написаних великим унціяльним літургічним письмом, з гарними ініціяльними літерами (див. ілюстр. 1). Порівнюючій його до уставного слов'янського рукопису XI—XII ст., уміщеного в сусідній вітрині, наочно виявляємо походження кирилиці від грецького унціяльного

письма: рукопис, як що скинути його оком, показується написаним по-слов'янському.

Ілюстр. № 1. Сторинка „Читань Євангелистів“ IX—XX в. (Зменшено наполовину).

Обік з ним уміщено великого кодексу—по-над триста листків—грецького Четвероевангелія, з зображеннями апостолів і чудовими заставками. За низкою палеографічних

ознак, рукопис можна віднести до XI—початку XII в. Письмо курсивне (мінускульне), що уявляє перехід до скоропису. За матеріал для письма продовжує служити пергамент. Призначений для потреб культу, рукопис зроблений з особливою старанністю, з широким ужиттям золота для мініятур, заставок і навіть для оглавів, що йдуть перед кожним з євангелій: вони написані скрізь емульсованим золотом.

За-для ілюстрування еволюції письма у скорописне служать три листки з різних грецьких рукописів XI століття. Всі вони виписані однотиповим курсивним письмом, відрізняючись один від одного тільки оздобленнями ініціальних літер або повною відсутністю останніх.

Уміщені далі грецькі рукописи XII в. (житіє апостола Павла—з Солуни) і XIII в. (послання Іоанна мітрополіта до папи Клімента¹⁾) свідчать лише про сталість раніш засвоєного нарису письма.

Геть цікавіший є літургичний „Лицевий“ кодекс з творами Василя Великого та Григорія Двоєслова, віку XIV-го. Письмо залишається мінускульним, але, завдяки розмірові та переважаючій роздільності літер, воно набуває врочистого, літургичного характеру. Замість золота, в тексті широко вжито цинобри, але більш усього оздоблюють рукопис численні ініціальні літери, зроблені з винятковою художністю й красою (див. ілюстр. 2). В оздобі літер переважає тератологічний мотив; багатство й свіжість фарб, незмарнілих за шість віків, прямо чудові.

Але головний демонстративний інтерес кодексу не в його зовнішній красі, ба в тому, що це один із найстаріших рукописів, написаних на гарнім папері. Вилощений, лискучий, незвичайно щільний, цей папір на зовнішній позір не багато чим відрізняється від гарно обробленого пергаменту, та тільки наявність водяних знаків доводить, що він ніколи не був шкірою тварини. Папір такої якості зустрічається ще відносно рідко; досить порівняти його до того матеріалу, на якому написано рукопис XII—XIII ст.—Читання Євангелійські на різні свята,—що лежить у тій же вітрині, щоби переконатися в цьому з повною дотикальністю. Папір Євангелійських Читань—

¹⁾ Цей рукопис був виданий В. І. Григоровичем у „Запискахъ Второго Отдѣлення Академіи Наукъ“.

нерівний склокчений та почорнілий від часу—натурально, не надається для виготовлення розкішного рукопису. Отже й не дивно, що „Читання“ є сірим, буденним рукописом, позбавленим усяких оздоб.

До панування паперу ще геть далеко. Папір починає царювати тільки з появою гутенбергового варстату. Це положення ілюструється наступною низкою рукописів, які до XV ст. пишуться переважно на пергаменті, в той час як у вітринах інкунабулів і палеотипів, серед маси експонатів, виставлено лише одну книгу, друквану на пергаменті (*Liber statutorum ac municipalium legum universitatis et hominum ecclesiasticae Terrae Patrignoni, Amandulae, 1548, per magistrum Lucam Vinum Mantuanum*).

Із західньо-європейських рукописів було можливим виставити тільки де-кілька найбільш чепурних. Особливу увагу звертає на себе католицький молитовник, *Officium b. Virginis Mariae*, либонь кінця віку XIV, на пергаменті. Цей рукопис, виключно малого формату, уявляє з себе справжню ювелірну працю (див. ілюстр. 3). Численні художні мініатюри в Джоттовським стилі, розтратне багатство візерунків, квітових рямок, що обрямлюють текст, заставок і ініціальних літер, яскравість фарб та сила позолоти, роблять цей рукопис блискучим зразком художньої книги пізнього Середньовіччя¹⁾.

В цьому, так само як і в рукописах попередніх і наступних віків, ще судільно панує готичне клинuate письмо, яке послужило за взірць для перших друкарських шрифтів. Навіть у XVI ст., коли *antiqua* завойовує переважне місце в друках, особливо світського змісту, рукописна книга продовжує стару традицію. Цей факт ілюструється чудовим пергаментним кодексом Тита Лівія, французькою мовою, кінця XV—початку XVI ст.

Цей рукопис уявляє з себе всю першу й третю декади Т. Лівія, перекладені французькою мовою ще в XIV віці Берсюром або Бершуаром (*Bersuire, Bercheoir*) за дорученням Іоганна Доброго²⁾. Імовірно, на самому початку XVI в.

¹⁾ Нам відомо про існування в єдиному примірнику друкваного *Officium b. Mariae Virginis, Venetiis per Nicolaum Jenson gallicum, 1475*, що форматом, прикрасами, то що, нагадує, здається, наш рукопис, який, мабуть, і був за зразок для друкаря (*de Lictieriis, II, 195*).

²⁾ Про цього першого перекладача Тита Лівія див. *Bibliothèque de l'École de Chartes, 1872*, статтю Léopold Pannier, *Notices biographiques sur le béne-*

цей переклад був переписаний для значного феодала Лорана де-Горрево (*Laurent de Gorrevod*), губернатора Бресса й маршала Бургундії¹⁾, про що свідчить звертання переписувача, що випереджає передмову, та вміщений на першій сторінці герб Горрево.

Як що в XVI ст., поруч із друкованою книгою, продовжує ще існувати книга рукописна, справді, вже тільки як предмет розкоші, що задовольняє добірний смак феодальних аристократів, то в наступному сторіччі, рукопис, яко витвір мистецтва, на Заході майже цілком виводиться. З значної кількості рукописів XVII в., що перебувають в Музеї книги, лише рідкі примірники написані на пергаменті й оздоблені художніми мініатюрами. До цього числа відноситься привілей на організацію суду та дозір галер, виданий еспанським урядом Хуерто ді Сантонія, портовому місту на Південному-Заході Еспанії, року 1682. Георгій Переможець, що списом вражає крилатого змія, змальований на сторінці перед титулом цього рукопису, виявляє в невідомого мініатюриста певний художній смак. Гарно зроблено й одну з ініціальних літер.

У вітрині зах.-європейських рукописів уміщено також два стародруки для ілюстрування зневажливого, навіть варварського відношення до рукописів у XVI віці: палітурні накришки цих книжок покриті листками з рукописних кодексів XIV і XV вв. Одна з них—*Errores atrocissimorum Ruthenorum*—полемічний твір початку XVI в., скерований проти православної церкви, викликає сама по собі певний інтерес, завдяки наявності ксилографічного зображення митрополіта Ісидора та російських духовних осіб (перше зображення руської особи на ритині. Див. Ровинській, *Словарь русских гравированных портретовъ s. v. Исидоръ*).—Рукопис, вжитий на покриття палітурки цієї книжки, є частина Євангелії латинською мовою, віку XIV. Друга книга, видана Штекелем (*Stöckel*) у Дрездені року 1597 („*Rozporядження курфюрста герцога Саксонського*“), має обгортку з нотного рукопису XV ст. Брак місця та вітрини у Музеї

dectin Pierre Bersuire, premier traducteur de Tite Live“. Першу декаду попереджує докладна передмова перекладача, що дав, мимо тексту Лівія, також тлумачення багатьох слів, які, на його думку, важкі для перекладу—де-що подібна до словничка реалій.

¹⁾ Див. Pere Anselme, *Histoire généalogique, t. V.*

не дозволяє виділити досить значну колекцію таких оправ у окрему групу експонатів.

На жаль, Бібліотека не має в своєму розпорядженні зразків зах.-європейського рукопису раннього середньовіччя, а також папірусів та інших писаних пам'яток глибокої старовини. Проте, цілям демонстрування еволюції письменності та історії книги цілком задовольняють гарні фототипічні й літографічні зображення відповідних пам'яток. Так, наприклад, зразки письма Каролінгських часів є у вигляді фототипічно репродукованих кодексів Теренція, Лівія, Лукреція і т. п., розкішно виданих de Vries у Лейдені в Sijthoff'a; зразки грецьких папірусів знаходимо в чималих літографованих таблицях видання Institut de France і т. д.

Слов'янські рукописи.

Рівнобіжно з рукописами західньо-європейськими розгортається й історія рукописної книги слов'янських народів. У відповідній вітрині експоновано у хронологічній послідовності найдавніші зразки кирилівських та глаголичних рукописів. Сюди, перш за все, відносяться звісні Хіландарські листки X чи XI ст., що уявляють з себе 4-те повчення св. Кирила Єрусалимського, написане кирилицею. В. І. Григорович, який сам і знайшов цей рукопис на Атоні, вважає його за найдавнішу пам'ятку слов'янського письма¹).

Взірцем стародавнього глаголичного письма є уривок євангельських читань (апракос) XI сторіччя. Цей пергаментний рукопис був придбаний В. І. Григоровичем у Охриді й виданий двічі: академиком І. І. Срезневським в Извѣстіях Имп. Археол. О-ва (III—IV, 1861) та II Відділом Академії Наук (з фототипічними знімками).

Далі, уставне письмо XII віку репрезентоване болгарським рукописом сербської рецензії—тижневою євангелією—та Праздничовою Мінеєю болгарської рецензії²), а півустав XIII віку—Місяцесловом. Всі ці рукописи пергаментні. З XIV ст. все частіше вживається паперу. Зразком рукописної книги цього сторіччя є Житіє св. Симеона Сербського, та „Типик“ св. Савви

¹) Хіландарські листки були видані Григоровичем у Казані, потім акад. Ягічем в його Specimena linguae paleoslovenicae, нарешті (в 1900 р.) II Відділом Академії Наук (з чотирма фототипічними знімками).

²) З шпіталю Зографського монастиря; пор. ИОРЯС, I, 112—113.

Сербського, — зразком, що має на собі сліди руйницького впливу часу, перед яким папір міг устояти незрівняно менш,

Сторинка „Читань Євангельських на різні свята“ XII—XIII в. $\frac{1}{5}$ натур. розміру.

ніж пергамент. Але й пергаментні рукописи XIV ст., що мають у резервних вітринах Музею не відзначаються особли-

вою суцільністю (Уставна Євангелія то-що). XV сторіччя вже скрізь репрезентоване рукописами на папері; такі: Книга Царств, сербської рецензії, 1416 р., Книга Ізмарагд рекомая, Книга про богомилів Євфимія Зігабена та низка збірників сербського, болгарського й східно-слов'янського походження. Як загальне правило, рукопис на папері що-до художности, проти пергаментного, не має великого інтересу: він позбавлений майже всяких прикрас, що цілком зрозуміло, коли взяти на увагу більшу дешевину й меншу міцність матеріалу.

З цієї причини рукописи XV—XVII вв. експоновані лише в небагатьох примірниках, цікавих, головним чином, з погляду історії російської та української культури. Назвемо тут, наприклад, славетне Даніїла ігумена руського хожденіє, в копії XVI в., Домострой „лучшей рецензії“, 1665 р., Іоаннікія й Софронія Ліхудово граматичесѣмъ художествѣ (XVII в.). Останній рукопис, у відміну від інших, зроблено з певними претензіями на оздобність; у всякім разі, яко зразок численних підручників, що їх склали Ліхуди, „родоначальники общего образования в России“, книга „о граматичесѣмъ художествѣ“ має великий інтерес.

Цікавою паралеллю до цієї граматики є „Азбуковник“ XVII в. з перекладом російською мовою найуживаніших слів і виразів англійської та німецької мов та з додатком абетки „готской“ і „англинской земли“—важливе свідоцтво про міцність натиску англійського торговельного капіталу на Московську Русь і непомітну підготовку московського ґрунту до сприйняття петрівських реформ! Характерний запис на рукопису: „сія книга, глаголемая алфавить, ярославца посацкаго челоуѣка Стефана васнева“.

Для історії формування літературної української мови має значіння виставлена обік рукописна книга 1662 р.—„Соборникъ“, житія біблейських патріархів та святих. „Исписанна бысть сія книга, зазначено в передмові, рабомъ Божиимъ многогрѣшнымъ и недостойнымъ Іосифомъ Григоріємъ в селѣ Хоружовцѣ¹⁾ а хѣв року“. Церковно-слов'янська мова підпала тут остільки міцному впливові з боку народ-

¹⁾ Полтавськ. губ., Роменського повіту.

ньої української мови, що місцями здається, ніби-то цією мовою й написано книгу. Такі слова, як наприклад, „радивъ“, „пошлюбили“, „справити“, „маючи“, „роки“ і т. ин. зустрічаються на кожному кроці. Зокрема важливі, з погляду історії мови, наголоси, що їх поставлено над кожним словом¹⁾.

Перелічені рукописи, уявляючи невдячливий матеріал для демонстрування розвитку книги, яко предмету мистецтва, зберігають усе своє демонстративне значіння для ілюстрування розвитку письма. Всі зразки почерку, починаючи літургічним уставом і закінчуючи скорописом „челобітних“ і „столбців“ XVII ст.²⁾, представлені тут відповідними оригіналами. Група слов'янських рукописів закінчується „челобитною“ Григорія Полозова про „сложеніє стрелецького хлеба“ (1687) та грамотою боярина-воеводи князя Волинського, виданою якомусь Степанові Петрову „на беглова ево крестьянина на ондрешку Іванова і на жену ево анелку максимову и на падчерицу ево девку Дунку“. Грамоту скріплено чорною восковою печаткою воеводи, що добре збереглася.

Для XVIII ст., хоча й представленого цікавими рукописними книгами, на жаль, не знайшлося місця у вітринах Музею. Згадаємо тільки, яко найбільш характерні зразки рукописної літератури того часу, Александреїду, з малюнками в лубочному стилі, Фізіолог, Збірник притчей та байок, а також низку романів, драматичних і філософських творів, напр., „Турецкое воспоминаніє или любовная исторія двухъ турокъ во время ихъ житія во Франції“; „Продолженіє жизни маркиза Карла Орлеанскаго и донны Анибеллы“, „Гисторія бока Изюльбы“, „Сирена и Замиръ, трагедія Н. Николаева“, „Руской солдатъ или хорошо бытъ добрымъ господиномъ, оригинальная драма въ двухъ дѣйствіяхъ, сочиненіє Федорова“, „Разговоръ двухъ мертвыхъ между Леопольдом І римскимъ цесаремъ и Лудовикомъ XIV королемъ французскимъ“ і т. п.

Поруч з оригінальними рукописними книгами, з метою кращого ілюстрування історії російської та української книги, в Музеї зібрано колекцію літографічних і фототи-

¹⁾ Див. Петро Бузук. Нарис іст. укр. мови. У Києві 1927, стор. 92—94.

²⁾ Зразком книги, написаної скорописом, є наш Домострой; але в книзі це письмо все ж більш чітке, аніж у „столбцах“.

пічних репродукцій старовинних слов'янських кодексів: два фотолітографічні видання Остромірової Євангелії 1883 і 1889 рр. („Иждивеніємъ Ильи Савинкова“), Изборник Святослава, Архангельська Євангелія, фотографічні знімки з Життя Кондрата (XI в.), Супрасльського кодексу, сила літографованих видань Общества любителей древней письменности і т. п.

Рукописний відділ Музею, що-до своєї найціннішої частини—стародавніх кодексів—звичайно, не може в майбутньому значно поширюватися. Шляхом інтенсивного обслідування тих чи інших фондів Ц. Н. Бібліотеки вдасться ще, напевне, збільшити тільки колекцію рукописів XVII—XVIII в. в. Проте, праця описування¹⁾, кращої систематизації та експозиції вже зібраних матеріалів повинна бути ще великою. Поширюючи експозиційний відділ, зможемо також далеко більш, ніж це зроблено досі, притягнути величезний матеріал репродукцій, що має в демонстративному відношенні безперечне значіння²⁾.

III. Відділ друків.

§ 1. ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКЕ ДРУКАРСТВО.

Багатством і різноманітністю матеріалів цей відділ складає найзначнішу, як що не найціннішу частину Музею. Так саме, як рукописний відділ, він розпадається на дві основні групи: західньо-європейської та східньо-слов'янської друкованої книги, при чому в середині кожної групи зроблено дрібніші підрозділи. Розглядаючи їх у натуральному хронологічному порядку, почнемо з інкунабул.

Кількість інкунабул Од. ЦНБ невелика—разом чотирі десятки, та серед них є багато видань, що зустрічаються надзвичайно рідко й часто відомі бібліографам лише в двох-трьох примірниках. Важливіше ж у нашій колекції інкунабул—це їхня різноманітність з боку походження, дякуючи чому є можливим

¹⁾ Існує опис тільки рукописного фонду Григоровича, виконаний проф. Мочульським, але багатьма сторонами він не може бути визнаний за цілком задовольняюче. Див. також у цьому збірникові статтю Ф. О. Петруня.

²⁾ Цей матеріал широко використовують по зразкових музеях книги в Зах.-Європі. Див., що-до цього, напр., статтю Albert Schramm. Das Deutsche Buchmuseum zu Leipzig, в Zeitschrift f. Buchwesen und Schriftum, 1925, № 1—2.

демонструвати початок друкарства в низці європейських країн—у Німеччині, Італії, Франції, Моравії. Серед інкунабул, експонованих в окремій вітрині¹⁾, відмітимо, перш за все, Decisiones Rotae Romanae, видане Петром Шефером у Майнці в 1477 р. Книга уявляє з себе збірник старих (1372—1376) та нових (1376—1381) постанов панського апеляційного суду у цивільних справах. Наприкінці книги, надрукованої типовими для німецьких інкунабул готичними літерами, знаходимо „колофон“ циноброю й друкарський знак Шефера.

З Майнцу, колиски друкарської штуки, ми наступною книгою—Der Stadt Nueremberg Reformation—переносимося в Нюрнберг, де з 1471 аж до 1513 р. працював „князь друкарів“ Антон Кобургер. Він видав „Реформацію міста Нюрнберга“ у 1484 р. Це перша, що існує, друкована публікація міського права. Книгу оздоблює ритина на дереві в стилі Вольгемута, вчителя Альбрехта Дюрера.

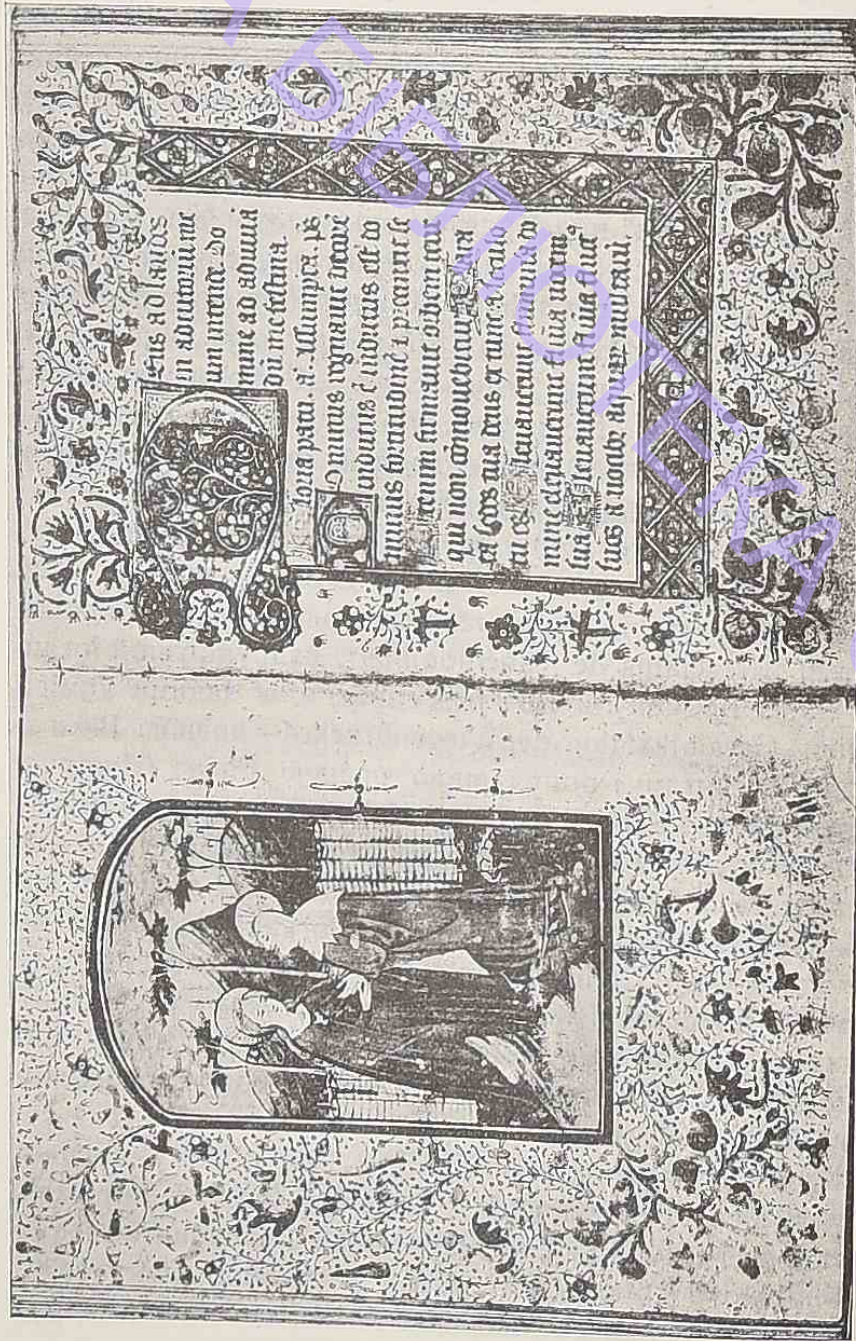
Далі йдуть зразки першодруків Італії, де варстат Гутенберга розповсюджується швидче й навіть ширше, аніж на своїй батьківщині. Рим репрезентовано дуже рідкими виданнями. „Tractatus de Tabellionibus“, надрукований Іоганном Булле з Бремену в 1479 р. в справі е за даними комісії складання „Gesamtkatalog der Wiegendrucke“—unicum. Венецію—двома книгами: популярною працею Гігіна (Hyginus) про зоряні міти—Poeticon astronomicon,—що її видав Erhard Ratdolt з Аугсбургу в 1485 р., та юридичним дослідом Астезана „Summa de casibus conscientiae“, яке вийшло з друкарні відомих друкарів—Іоганна з Кельну та Іоганна Мантгена de Gheretzem в 1478 р. Першу з цих двох книг оздоблено друкованими ініціальними літерами в ренесанському стилі та 47 ритинами на дереві—фігурами сузір'їв і планет; другу виставлено, як зразок інкунабули, що має кустоди й розкішно зроблені ініціальні літери.

Обік виставлено дуже скромне, але рідке²⁾ видання муніципального права Віченці—Vincentiae leges municipales—надруковане Симоном Габі, прозваним Bevilaqua de Paria (наприкінці його друкарський знак) у Віченці, року 1490. Так саме, як венеціянське видання Гігіна, цю книгу надру-

¹⁾ Для докладного ознайомлення зі всією колекцією відсилаємо до праці І. Фааса „Інкунабули Одеської Центральної Наукової Бібліотеки“, „Бібліологічні Вісти“ 1927, 11, стор. 69—90 та окремо.

²⁾ Відомий лише один примірник—у міській бібліотеці Віченці.

ковано дуже чіткою й гарною антиквою.—Нарешті, з італійських центрів друкарства ще репрезентований Мілан

Officiū b. Virginis Mariæ в розгорнутому вигляді, $\frac{2}{3}$ натурального розміру.

коментарем славетного юриста Бальдо до декреталіїв (*Commentum domini Baldi de Pulio*), вид. Христофора Вальдарфера Аламанна в 1476 р.

Французькі першодруки представлені тільки одним зразком—*Somme rurale* Жана де Бутельє, вид. в Ліоні, у Жака Майє, в 1494 р. Це є юридичний трактат на підставі римського й канонічного права, кутюмів Франції та судової практики парламентів. Як значна частина французьких видань XV-поч. XVI в., *Somme rurale* надруковано готичними літерами.

Одною з найкращих інкунабул Од. ЦНБ є, безумовно, *Jus municipale Brunnense*—збірник постанов суду шефенів у Брно, в Моравії, складений в XIV ст. Іоганном Гельнгаузеном та надрукований року 1490 Конрадом Штагелем з Блауберга й Матвієм Прейхлейном з Ульму. Перша ініціальна літера в цій книзі відзначається особливою красою й зроблена з накладного золота; цікава також сучасна оправа: її дошки й спинка обтягнуті свинячою витиснутою шкірою й оздоблені мідними бляшками (жуковинами, косинцями), що дає наочну ілюстрацію до відомостей про зовнішній вигляд бібліотеки XV в., які переказуються екскурсантам.

Окремої уваги заслуговує *Evangelia et epistolae per anni circulum lingua illirika, Venetiis, per Damianum de Gorgonzola Mediolanensem, 1495 р.*—читання апостола й Євангелій на церковний рік, перекладені чакавським діалектом сербсько-хорватської мови за редакцією манаха Бернардина з Сплато. Це є перша південно-слов'янська книга, друкована латиницею, при чому єдиний повний її примірник зберігся в Одеській Ц.Н. Бібліотеці¹⁾.

Збірку експонованих інкунабул замикає *Часословець* виданий у Кракові Швайпльтом Фіолем, року 1491. Це видання—поруч із виданим в того ж Фіоля *Осьмогласником*—є першою книгою, друкованою кирилицею, з'являючись тим самим вихідною точкою для демонстрування розвитку російського й українського друкарства.

Видання XVI століття. В осередку раннього торговельного капіталізму, у Венеції, друкарське мистецтво що дало вже в XV ст. чудові зразки друкованої книги, досягає в першій половині XVI віку надзвичайного розвитку. Тут, поруч із силою дрібних ремісницького характеру друкарень, виникає таке велике під-

¹⁾ Книгу придбано в Далмації проф. Кухарським. Є ще два неповних примірники (без титульних листків) в Зарі й Фіюмі.

приємство капіталістичного типу, як видавництво Альда Мануція та його нащадків.

1. Мануції. З численних видань цієї родини друкарів, що мають у Музеї, виставлено найпомітніші: *Erigrammata* Марціяла, 1501 р., одно з перших видань Альда, ще позбавлене його славетного друкарського знаку (дельфін, його обвиває якір), але вже виконане заведеним ним курсивом; *Conscriptoriae sive linguae Latinae commentarii* Миколи Перотта¹⁾; збірка творів про війни Цезаря, 1513 р., надрукована гарним курсивом і доповнена мапою Галлії, Еспанії та ксилографічними репродукціями. Остання книга має характерну назву: „В цій книзі вміщено ось що: вісім книг коментару про Гальську війну; чотири книги про громадянську Помпейську війну; одну книгу про Олександрійську війну“ і т. и. Текст Цезаря в цьому виданні приготував до друку I. Jucundus; він лежить в основі низки дальших видань. Далі йдуть: дві книги „філософського“ змісту (Ямвліха, про містерії в єгиптян, асирійців, халдейців, 1516 р.; Симпліція, Коментар до філософських творів Аристотеля, Олександра Афродизійського й Миколи Ефеського, 1527 р.); одна книга граматичного змісту (Збірка творів Присціяна, римського граматики VI в., 1527 р.); одно географічне-економічне видання (Збірка подорожів, зроблених Барбаро-Котаріні й ді-Джованні з Венеції до Тану, Персії, Індії та Константинополю, 1545); історичним твором Карла Сигонія—*In fastos consulares ac triumphos Romanos Commentarius*, 1556—закінчується група експонованих альдин.

Вибираючи для експозиції ті, а не інші видання Мануційів, ми керувалися бажанням дати на небагатьох, порівнюючи, прикладах повне уявлення про заслуги фірми Альдів: продемонструвати ріжноманітність та красу шрифтів (дев'ять для грецьких видань, чотирнадцять для латинських); заведення зручного формату книги (октав, дуодецима); старанність редакції й коректи; різнохарактерність змісту (історія, філософія, поезія, філологія, подорожі), а також низку дрібних удосконалень в техніці книги.

2. Джунти. Як що Мануції, що поставили своє підприємство на широку ногу й одержували з нього чималий прибуток, все ж стреміли до поліпшення

¹⁾ Відомий італійський філолог, 1430—1490.

якості видань в технічному й науковому відношеннях, об'єднуючи під одною покрівлею друкарню й вчену академію (*Neoacademia*),—то фірма флорентійця Луки Антонія Джунта вже наскрізь перейнята капіталістичним і крамарським духом. Джунти друкують свої книги не тільки в Венеції, але й по інших містах, наприклад, у Ліоні, цікавлячись не точністю видань, але їхньою дешевиною й зовнішнім успіхом на ринку. Для останньої мети вони не зупиняються навіть перед фальшуванням альдин. Щоб ілюструвати діяльність цієї капіталістичної фірми, виставлено: *Biblia cum concordantiis veteris et novi testamenti, Venetiis, mandato et expensis Luci Antonii di Giunti Florentini*, 1519; *Opera Domini Johannis de Vigo in chyrurgia, Ligdunum (Ліон), 1534, excusa per Johannem Moylin alias de Chambray, impensis honesti viri Jacobi Francisci de Giuneta Florentini*; *Delle navigationi e viaggi, Venetiis, 1550*—трюхтомне прегарне видання, що ми його розглянемо нижче, у відділі *Rossica-Ucranica*. Що-до першої з цих трюх книг, то вона найкраще характеризує видавництво Джунтів: ця Біблія має цілком архаїчний вигляд—готичні шрифти, надзвичайно широке вжиття скорочень, вульгарність ксилографій, яких—безліч, щільний набір на два стовпці, з майже повною відсутністю інтерліній. Зате всю Біблію вдалося дати в одному томі in-12°, отже звести собівартість до мінімуму й продавати дешевше за конкурентів. Але тільки в XVII ст. Ельзевіри встигли досягти здешевлення книги не ціною її оздобности, читальности й внутрішньої якості.

3. Другорядні друкарні Венеції. До кінця XVII в. Венеція підтримує свою славу одного з важливіших в Європі осередків друкарства. Низка видань, виставлених в одній вітрині з альдинами, дозволяє ближче познайомитись з діяльністю другорядних венеціанських друкарень. Оттакі, наприклад, *Statuta Veneta emendatissima*, вид. Bernardino Benalio & compagno, 1537 р. (дуже рідка!); чотири книги з архітектури Андрія Палладія, 1570 р., в Доменіка де-Франчески—оригінальне перше видання славетного трактату, з гарною титульною сторінкою в стилі пізнього Ренесансу та ритинами праці Joh. та Chr. Chrieger, Chr. Coriolano та інш.; *il consolato di mare*, 1599 р., вид. у Луки Спінєда—італійський переклад *Libro del Consolat e ordinacions sobre las seguritats maritimes e mercami-*

nols en la ciudad de Barcelona (1490); Onuphrii Panuini Venonensis de ludis circensibus, 1600 p., в Іоганна Баттиста Чіотто з Сієни, оздоблене гарними ритинами на міді; Arcadia di Jacopo Sannazaro, 1599 p., у Доменіна Фаррі, in-16°, з дрібними оздобними шрифтами—антиквою й курсивом. Але вже Dialogo dove si ragiona della Bella creanza delle Donne, 1576 p.—є виступом, що наближається занепад друкарського мистецтва у Венеції. Разом із торговельною славою „цариці морів“ зникають і великі капіталістичні видавництва (Альди—1597 p.). Спадкоємцем і того й другого робляться—спочатку Антверпен, згодом—Лейден і Амстердам: історія книги дозволяє простежити й ілюструвати загальновідомий факт переміщення в XVI в. торговельних шляхів, та взагалі розвиток зах.-європейського капіталізму!

4. Плантени. Антверпен—це значить не тільки перша світова біржа, величезні торговельні обороти та спекуляція корінням; це також, протягом другої половини XVI в., і великий книжковий центр, в якому зросло й поширилося видавниче підприємство Христофора Плантена (з 1555 p.).

З Плантеном капіталістичний розмах друкарської справи підноситься на вищий, проти вже досягнутого, ступінь. Заснування такого видавництва—друкарні, як плантенівська, безумовно, вимагало значних коштів, що ними не міг володіти друкар-ремісник.

На всіх виставлених у вітрині виданнях Плантена та його нащадків—Рафаленгіїв і Моретів, бачимо друкарський знак—циркуль, що креслить коло, та девіз—*Labore et Constantia*. Чудові вирізані на міді фронтисписи, спершу широко вжиті плантенівською друкарнею, разраховані на приваблення масового споживача. Із книг з фронтисписами експоновано: *Carolus Clusius Atrebat, Rariorum plantarum historia*, Антверпен, 1601 p. і того ж автора *Exoticorum libri decem*—описи екзотичних тварин, рослин і „ароматів“, 1605 p.

У цій же вітрині знаходимо: *Johannis Fernelii Ambidni de luis venereae curatione perfectissima liber, nunquam ante hac editus*, 1579 p.—„перше видання дуже гарної книги про лікування луесу“; *Cornelii Taciti opera quae extant*—повне зібрання творів Тацита з поясненнями Юстуса Ліпсіуса,

1607 p.; „коментар до Гальської війни“, 1570 p.; Сатири Ювенала та Персія з примітками Теод. Пульманна, 1585 p. та інш.

На період діяльності Христ. Плантена припадає розквіт іншої славетної фірми—Етієннів у Парижі. Найважливіші представники цієї родини друкарів—Роберт (1503—1559) і його син Анрі (1528—1598)—представлені у відповідній вітрині своїми виданнями: „Коментарем до грецької мови“ Вільгельма Будео, Париж, 1548; філософським твором Діогена Лаерція й фрагментами Пітагора—грецький текст з латинською інтерпретацією, 1570 p.; нарешті, „Трьома книгами Східнього права“, editio princeps 1573 p., коментоване Епімундом Боннефідієм. Okремо відмітимо цікавість сучасних оправ експонованих етієннів.

Розквіт друкарства в XVI ст. викликає появу в багатьох другорядних центрах тогочасної Європи великих друкарень, які вдало змагалися іноді з видавництвами Плантенів і Етієннів. Сюди перш за все треба віднести Бадія (Асцензія), який угрунтувався в Парижі й придбав там гучну славу своєю науковою та видавничою діяльністю. Гарно виданий французькою мовою том—„Історія наступників Олександра Великого, витяг з Діодора Сицилійського та почасти з життєписів Плутарха, в перекладі месьєра Клода де Сесель“, Париж, 1530,—дає достатнє уявлення про вартість цієї друкарні: шрифти, *litterae florentes*, різаний на дереві фронтиспис—все це витримано в певнім стилі й зроблено зі смаком.

З інших другорядних видавництв XVI в. деяке місце у вітринах Музею уделено базельським друкарям Іоганнові Опоріну й Іоганнові Фробену, цюрихському—Фрошоуєрові та франкфуртському—Вехелієві. Іоганн Опорін, професор грецької мови в Базельському університеті, з 1539 p. публікує низку цінніших наукових видань, зокрема грецьких класиків. В Музеї експоновано його „Алькоран“, 1543 p.—перше видання першого (зробленого ще 1143 p.) перекладу Корану латинською мовою з передмовою звісного Лютерова сподвижника Пилипа Меланхтона, а також величезний фоліант історії Угорщини (*Regum Ungaricarum decades quattuor cum dimidia*) Антона Бонфінія, 1568 p.

Геть важливіша діяльність Фробена, засновника цілої родини видатних друкарів. Приятель Еразма Роттердамського, Іоганн Фробен друкує низку його творів, з яких виставлено *Moriae epistolum* — Похвала дурости, видана вперше Альдом в 1515 р., та потім Фробеном року 1522, з кінцевим словом видавця. Книгу надруковано дуже гарно, з прикрасами (рямці, ініціальні літери) в типовому стилі ренесанс. Взагалі, чіткість дробенівських шрифтів, білість паперу, оздобність і точність текстів, художність прикрас, мальованих переважно Гольбейном, — роблять його видання гарними зразками друкарської справи XVI в. З фробенівських книг, виставлених у Музеї, назвемо ще: *Antiquae urbis Romae cum regionibus simulachrum*, authore M. Fabio Calvo Rhavennate, 1556, з численними ритинами; *Lodovici Caelii Rhodigini lectionum antiquarum libri...*, 1566; *Casparis Contareni patricii veneti de magistratibus et republica venetorum libri quinque*, 1544 р. — надзвичайно рідке видання (ed. princeps), імовірно, невідоме бібліографам.

З видань Андрія Вехелія зазначимо тільки Історію Данії Сакса Граматика, Франкфурт, 1576, та з видань Фрошуера — цінну, як історичне джерело, „Історію анабаптистів“, 1560 р., в сучасній оправі, з гарним різаним на міді ex-libris'ом Захарії Гейцкофлера з Гайленбаха.

Ельзевіри. Ми обмежимося на перелічених видавництвах для демонстрування досягнень друкарства в XVI ст. Дальший крок уперед був зроблений в першій половині XVII віку славетною фірмою Ельзевірів, які займалися з однаковим успіхом книжковою торгівлею, видавництвом і друкуванням книг. Книги перших Ельзевірів — Лудовика та його синів — що друкувалися по чужих друкарнях, ще нічим особливим не відзначаються. Як зразок книг, що в їхній появі вони беруть участь лише як видавці, в Музеї виставлено „Опис подорожі Іоганна Гуго Лінсхотена у Східню чи Лузітанську Індію“, Гаага, 1599, у друкарні Альберта Генрика, друкований для Егідія Ельзевіра. Це — переклад латинською мовою твору відомого голанського мандрівника, що брав року 1590 участь в експедиції Баренца, яка закінчилася відкриттям Нової Землі. Книгу було вперше видано голандською мовою; друге, ельзевірівське видання має різані на міді ритини Іоганна

з Доктеха, мапу обидвох півкуль Петра Планція та низку мап Арнольда Лангрена.

Першим друкарем в родині Ельзевірів був, власне кажучи, Ісаак (1596—1651); з надрукованих ним книг експоновано: *Phlegontis Tralliani quae extant opuscula*, Лейден, 1620 і *Antigoni Carystii historiarum mirabilium collectanea*, 1619. Обидва видання мають друкарську марку — орел — з девізом *concordia res parvae crevit*. — Але справжніми фундаторами слави Ельзевірів були Беневентура й Абрагам, які завели формат in-12° та славетні дрібні шрифти, що замовлені в Ван-Дейка. Мимо здешевлення книги, якого досягли таким чином Ельзевіри, економлячи на папері, вони заслуговують вдячної пам'яті ще й тому, що вони перші стали (з 1625 р.) публікувати популярну серію видань, призначених для розповсюдження історично-географічно-політичних знань. З 40 маленьких книжок цієї серії експоновано Іспанію, Богемію, Угорщину й Росію чи Московію 1630 р.

Зовнішньою оздобністю й правильністю (хоча меншою, ніж у Плантена) відзначаються також видання латинських класиків невеличкими книжками: Цицерона, Сенеки, Тацита, які теж виставлені в вітрині. Обік із ними розгорнутий величезний фоліант арабсько-латинського словника Голія, виданий Бонавентурою й Абрагамом у 1653 р., свідчить, що Ельзевіри не обмежувалися на улюбленому Кешеньковому форматі книги.

При експозиції ельзевірів ми керувалися також бажанням показати всі видані ними друкарські марки — орел, глобус, філософ під деревом, перевитим виноградом (девіз *populus*) і Мінерва під маслиною (девіз: *ne extra oleas*). Тому до перелічених вище видань додано: „*De usuris liber*“ Кавдія Салмазія (про лихварство), 1638 р.; „Подорож герцога де-Рогана“, виданий Луї Ельзевіром французькою мовою в 1646 р. і „*Thatrum historicum*“ Христіяна Матьє, 1648 р. — перше видання морально-історичної праці данського професора теології.

Одночасно з Ельзевірами працював у Лейдені Іоганн Мер, який більш-менш вдало імітував ельзевірівські видання форматом і темами своїх книжок. Відмітимо, наприклад, його „Держава Голандія та її міста“, 1630 р., „Держава Московія та її мі-

ста" (обидві на штиб згаданої вище серії), „Сенека“ 1621 р., „Виникнення держав і князівств“ Томи Аквіната, 1643 р.— всі книжки маленького („жилетного“) формату з різаними на міді фронтиспісами. Тут же виставлено книжку амстердамського видавця Якова ван Меуґс, „Історія нашого часу“ Адольфа Бракелія, 1659 р., з низкою різаних портретів видатних сучасників, серед яких і Богдан Хмельницький — *cosacorum dux generalis*.

**Друкарство
в XVIII сторіччі.**

Великі друкарні XVI ст. працювали на міжнародній ринку, що полекшувалося майже виключним пануванням латинської мови в *respublica litterarum*. В XVII ст. голандські видавці також мають на увазі головним чином закордонного споживача книги. Однак помітний зріст національних культур примушує вже їх, пристосовуючись до смаку й вимог покупця, друкувати важливішими європейськими мовами; наприклад, Ельзевіри з приблизно 1600 опублікованих ними видань, 968 друкують латинською мовою, 44—грецькою, 126—французькою, 32—голандською, 11—німецькою, 10—італійською і т. д. Як відомо, в Голандії ж друкувалися замовлені Петром В. російські книги, що їхні зразки виставлені в іншій вітрині. Проте, вже наприкінці XVII ст. значіння Голандії, як великого міжнародного книжкового осередку, занепадає одночасно з її загальним економічним занепадом.

Головне досягнення XVIII в. у галузі друкарської справи є поява розкішно озdobленої й ілюстрованої книги. Відповідний відділ Музею ще мало розроблений з огляду на величезну кількість ще не виявлених по основних фондах матеріалів. Із експонованих у Музеї книг, що характеризують художню книгу XVIII—початку XIX в. зазначимо перш за все *Fables choisies* Лафонтена, vol. I—IV, Paris, de l'imprimerie de Charles-Antonie Lambert, 1775. Це розкішне видання, в якому всі байки ілюстровані офортами в лист, мальованими звісним рисовником тварин J. B. Oudry (1686—1755) та різаними на міді C. N. Cochin'ом-сином, найталановитішим в цій славній родині різбарів, J. J. Flipart, Le Grand, Vaquoy, Aubert, Ouvrier, Gallimart та низкою інших. Досягненням у галузі шрифтів є праця Фурніє молодшого, винахідця типометрії, репрезентована мініатюрним виданням M. Tullius Cicero, *De officis ad Marcum Filium*, Paris, J. Barbeau, 1773. Книжка розміром 8×6 см.; мікроскопічні лі-

тери, що ними вона друкowana, різав Фурніє. Але особливих успіхів у розумінні утворення великої різноманітності чітких і гарних шрифтів, досягає в ці часи італієць Джамбаттисто Бодоні. Підсумки його довгої праці над шрифтами видані в двох томах його *Manuale Typographico*, Parma, 1818. Обік з цим чудовим виданням уміщено в Музеї „*In funere Caroli III Hispaniae Regis Catolici Oratio*, Parma“, 1789, як зразок книги, друкowanej шрифтами Бодоні.

Ми обмежуємося тільки на цих небагатьох вказівках, щоби перейти до наступного великого розділу стародруків—до праць слов'янських друкарень, які вживали кирилиці, глаголиці, а згодом „петровського гражданського шрифту“. Цей розділ має своїм завданням демонструвати розвиток головним чином українського й російського друкарства.

§ 2. РОСІЙСЬКЕ-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО.

Серед експонатів, призначених для демонстрування розвитку російського та українського друкарства, окрему групу складають книги, надруковані глаголицею. Генетично незв'язані з російсько-українською книгою, глаголичні видання доповнюють загальну картину слов'янського друку, самою обмеженістю свого розповсюдження ілюструючи остаточну перемогу кирилівського шрифту, який виникає пізніше за глаголицю й лежить в основі сучасної „гражданки“.

Глаголиця, як відомо, попереджує т. з. кирилівське письмо не тільки в рукописах, але й у друкowanych виданнях: глаголичний римський служебник з'являється вже року 1483, в той час, як перші кирилівські видання Феоля відносяться лише до 1491 р. Однак після 1508 р., протягом двадцятиріччя, ми не зустрічаємо жодної книги, друкowanej глаголицею. Навіть з 1527 р., коли знову виходять глаголичні книги, їхнє видавництво локалізується лише в двох центрах: Венеції та Фіюме (Р'ька), а з XVII ст. — майже виключно у Римі. Проти кирилівської книги, глаголична вже в XV ст. обслуговує надзвичайно вузьке коло слов'янських народів і коли в дальші століття не зникає остаточно, то, головним чином, завдяки певним політичним міркуванням Римської курії, що штучно підтримує її існування (видавнича діяльність францисканців і Пропаганди).

У Музеї виставлено глаголічні книжки з 1527 р. Натурально, вони мають переважно церковний характер. Значимо Місал, виданий року 1527 у Венеції друкарями Франческо Бідоні й Матео Пазіні (сучасна оправа цієї книги вкрита пергаментними листками глаголічного церковного рукопису XIV в. хорватською мовою); Хорватський місал за звичаєм католицької церкви, Рѣка (Фіюме), виданий єпископом Шимуном Кожевичем 1531 р., з численними ритами на дереві; Псалтирь розложен чрез седмицу с уставом чина временного, Венеція, 1561 р.; Дивкович, Наук карстиански, Венеція, 1630 р., з оправою, вкритою рукописом XV в.; Левакович, Исправник за ереси, Рим, 1635 р.

Всі ці книги, так само як і низка інших тут незгаданих, були придбані відомим славістом проф. Кухарським, переважно в Далмації, та вступили до ЦНБ разом зі всією бібліотекою цього вченого.

Книги кирилицею друквані в Італії. Венеціанські друкарні, що в XVI ст. почали південним слов'янам глаголічні церковні книги, рано починають друкувати й кирилицею. Вкажемо, наприклад, Службове євангеліє початку XVI в., з художніми ініціалами циноброю; від цього видання залишилося в ЦНБ, на жаль, всього кілька листків, на яких читаємо цікавий запис: „Марко Адамов от Софіа придаде сіє Євангеліє у святий монастирь више села дочрославци да служит за него за душа и за родители его“. Так само невеликими уривками та титульними сторінками представлені теж венеціанські—Октоїх, 1536 р., Літургія, 1527 р. та інш.

Франциск Скорина. Однак ці видання, очевидно, залишилися осторонь від загального розвитку слов'янського друкарства¹⁾. Так само майже безслідно пройшла видавнича діяльність краківського друкаря Швайпольта Фіоля, що про нього згадано вище, у відділі інкунабул. Тому починаємо демонстрування російсько-українського друкарства празькими виданнями Франциска Скорини, з яких у відповідній вітрині маютьс: Книги Моисеевы бытъя, Исход, Числа, второго закону, з загальним

¹⁾ Деякий вплив венеціанських друкарень та Фіоля позначається на віленських виданнях 80-х рр. XVI ст, Див. Книга в России, I, сторінка 95.

вихідним листом: „Библия руска выложена доктором Франциском Скориною из славнаго града Полоцка“, 1519 року; „Притчи Саломона Царя“ 1517 р. і „Еклесиястесъ Царя Саломона“ 1518 р., ілюстровані ксилографіями.

Іван Федоров і острозька друкарня. Проте, між Скориною й нашим першим друкарем Іваном Федоровим теж маємо нічим не заповнену прогалину. На жаль, діяльність Федорова у Москві, Заблудові й Львові в Музеї не представлено відповідними виданнями. Маємо тільки видану ним славетну Острозьку Біблію—один примірник з вихідним листом 12 липня 1580 року, другий—12 серпня 1581 р. Тут звертаємо увагу на шість шрифтів, що ними надруковано Біблію, ксилографію титульної сторінки, герб князя Острозького й друкарський знак Івана Федорова.

Сліди діяльності першодрукаря в Острозі залишилися у вигляді друкарні, що продовжує працювати й після його відходу. Зразок острозького видавництва репрезентований у вітрині книгою „Отпись на листъ въ Бозѣ велебного отца Ипатія Володимерского и Берестейского епископа“ 1598 р., безпорівняно слабшою у друкарському відношенні, ніж Біблія, без колонтитулу, пагінації, ініціалів, цинобри.

Петро Мстиславець і друкарня Мамонічів. У той час, як І. Федорів засновує друкарство у Львові й Острозі, його сподвижник Петро Мстиславець теж саме робить у Вільні. Маємо, на жаль, не його власні видання, але публікації заснованої ним друкарні Мамонічів: „Статут великого князтва литовского“, 1588 р. („первая книга относительно свѣтского содержания, напечатанная на славяно-русскомъ языкѣ“), цікавий своїм незвичайним для кириловських тогочасних видань курсивним шрифтом, та Часословець 1617 р.—здається, остання публікація Мамонічів. З віленських видань відмітимо ще „Молитвы повседневныя“ вид. Братською друкарнею в 1596 р.

Львівські видання. Друкарні кн. Константина Острозького та Мамонічів зникають уже напочатку XVII ст. Зате львівське друкарство, обов'язане своїм виникненням тому ж Федорову, продовжує розвиватися. Друкарське майно Федорова в XVII в. перебуває у руках львівського братства, з видань якого в музеї

експоновано Шестодник 1689 р. Геть оздобніші книги видає в тім же Львові, починаючи з 30-х рр. Михайл Сльозка. У Музеї демонструємо його „Тріодь цвѣтную“, 1642 р., з численними ритинами, різаними ще 1630 р. для одноіменного Київського видання, та „Ключь разумѣнія“ Іоанкія Голятовського, 1665 р. На звороті титульного листка останньої книги знаходимо герб „ихъ милостей пп. Желиборских“ і епіграму.

Але головним центром українського друкарства XVII в. є, звичайно, не Львів, а Київ, де з 1617 р. починає функціонувати друкарня Київо-Печерської Лаври. Одна ця друкарня генетично зв'язана зі Львовом—через посередництво стрятинського видавництва Балабанів. Ось чому перед київськими виданнями вміщено у вітрині єдині дві книги, що вийшли у Стратині: „Божественная лѣтргія“ 1604 р. та „Молитвенникъ или требникъ“, 1606 р., оздоблені фігурними ксилографіями, гербом єпископа Гедеона Балабана, заставками й ініціалами „у стилі Ренесансу в польсько-італійській інтерпретації“.

Стратинську друкарню Федора Юр'євича Балабана було, очевидно, придбано архімандритом Київо-Печерської Лаври Єлісеєм Плетенецьким. Київське видавництво, що почалося року 1617 Молитвенником, представлено в Музеї численними зразками. Зазначимо тільки експоновані у вітрині Службеникъ, 1620 р., багато оздоблений заставками, кінцівками, фігурними ініціалами й циноброю; „Лѣтургаріон“ 1629 р. виданий за Петра Могили „іеромонахом Тарасієм Земкою, проповідником і ісправителем у типографії“ з ритинами Стефана Беринди; Постановленіє от его царского величества зъ войскомъ Запорожскимъ року, ахнѣ (1659) і Синописис или краткое собраніє отъ разныхъ Лѣтописцевъ о началѣ славяно-россійскаго народа, 1678 р.—Загальна кількість київських видань XVII в. у Ц. Н. Бібліотеці доходить до трьох десятків, з яких значну частину можна віднести до розкішних.

Із другорядних осередків друкарства XVII в. репрезентовані в Музеї: Кутейно, Могилів, Чернігів. З кутейнських видань назовемо Гисторію альбо правдивое выписаніє святого

Стратинське видавництво.

Друкарство у Київі.

Другорядні друкарні.

Іоанна Дамаскина о житіи святыхъ преподобныхъ отецъ Варлаама и Іосафа, 1637 р. і дуже цінну з лінгвістичного боку книгу „Лексіконъ славенороскій, имень толькованіє Всечестнымъ отцемъ кир Памвою Берындюю... згромаженый“, 1653 р.—З могилевських стародруків демонструємо „Перло многоцѣнное“ 1699 р., видане Максимом Воцанкою, де звертає на себе увагу слов'янська транскрипція латинського motto: ѡбѣ дивинѣм иллимінаціо, ибѣ тацет поетарѣм шкондаціо *).—Нарешті, Чернігів представлений дуже цікавим примірником Руна орошенного, 1696 р., з присвятого Мазепі. У нашому примірнику прізвище Мазепи пильно витерто й замінено вписаним рукою прізвищем нового гетьмана—Скоропадського. Для історика культури деякий інтерес має також сучасний запис на книзі: „сія книжица глаголемая руно орошенное узялъ я ніжайшій по умертвіи золотора Власовского покойнаго Іоанна; у жены его Маріи, за недоплату мнѣ за наученіє сина его Симеона рубля“.

Московське друкарство.

Що-до московського друкарства XVII в., то малося на увазі дати загальне про нього уявлення на прикладах видатніших видань того часу. Сюди відноситься в першу чергу, „Ученіє и хитрость ратнаго строенія пѣхотныхъ людей“, 1647 р., з різаними на міді таблицями й таким же фронтиспісом за малюнком Благушина. Це перша книга світського змісту, видана в Москві. За нею пішла „Грамматика славянская“ Мелетія Смотрицького, 1648 р. і „Уложеніє, по которому судъ и расправа во всякихъ дѣлахъ въ Россійскомъ государствѣ производятся“, 1649 р.

Обік із цими єдиними представниками світського друку XVII в., виставлені деякі світські видання початку XVIII ст., які надруковані теж церковно-слов'янськими літерами й не стоять у жодному зв'язку з розвитком „гражданського“ друку петрівських часів. З цієї групи відмітимо „Арифметику, сирѣчь науку числительную“ Леонтія Магницького, 1703 р. і Букварь Федора Полікарпова, 1701 р., розгорнутий на відомій ритині, що ілюструє тогочасне життя школи („апологія розги“).

*) В інших відомих примірниках цей текст дається у латинській транскрипції, див. Пекарський, II, 18.

Що-до книг церковного характеру, то ми обмежилися лише експозицією першого московського видання Біблії, 1663 р., що повторює Острозьке видання 1580 р., ілюструючи таким чином залежність московського друкарства від українського в XVII ст., а також чудового фоліанту—Історіи і повѣсти Іоанна Дамаскина о Варлаамѣ пустыннжителѣ и Іоасафѣ царѣ Индійстѣмъ, 1681 р. В цій книзі приваблює увагу титульний лист, різаний на міді Симоном Ушаковим, найкращим, на думку Ровинського, російським різбарем XVIII в. Окремо відмітимо видання анонімної розкольніцької друкарні—Святци, 1648 р., незвичайно малого формату, in-16°—вірний для тих часів покажчик нелегальности книжки!

Петрівські видання. З ім'ям Петра I зв'язаний новий період у розвитку російського друкарства. В той час, як Україна, пригнічена суворим гнітом царської й церковної цензури, продовжує видавати виключно книги духовного змісту або підслесливі „похвальні слова“ російським самодержцям (виставлені: Патерик, 1702 р., Новий Завет, 1741 р. та вірші префекта Київської Академії Козачинського на честь Єлизавети Петрівни, 1744 р.¹⁾, в Голляндії, згодом і в Москві та Петербурзі (в останньому—з 1711 р.) з'являється різноманітна література, переважно перекладова, чисто світського змісту. З великого зібрання петрівських видань, що мають у Ц. Н. Бібліотеці, демонструються: *Gloria Triumphum et Triumphum*. Слава торжествъ и знамень Побѣдъ, Амстердам, 1700, з надзвичайно рідким зображенням Петра на мідній ритині²⁾; Символы и Емблемата, надруковані Копієвським року 1705 в Амстердамі, у Вет-

¹⁾ Наводимо частину титулу цієї дуже рідкої книги: Августѣйшей непобѣдимой императрицѣ... Елисаветъ Петровнѣ... благополучнѣйшаго отъ давнихъ лѣтъ всеѣмъ провозделѣннаго въ прародительскую свою отчину Богоспасаемый градъ Кіевъ съ любезнѣйшимъ ея племянникомъ и наслѣдникомъ... Е. И. Высочествомъ... Петромъ Ѳеодоровичемъ купно съ обрученною невѣстою Ею Е. И. В. Великою Княжною Екатериною Алексѣевною пришествія... трегубымъ діалектомъ сложенными рими привѣтствуетъ... православная Академія Кіевская. 1744 года.—Вірші надруковані ц.-слов'янською, латинською та польською мовами ієромонахом М. Козачинським, „Кієвскія Академії префектомъ, учителемъ філософіи“.

²⁾ Пекарському, II, 24, відомий тільки один повний примірник цієї книжки; наш примірник є другий цілком повний.

стенія; Політіколѣпная апотеозисъ, 1709 р., в якій автори—Лопатинський, Турбойський та ін. улесливо вихваляють полтавського переможця; Історія обь орденнахъ, 1710 р., одна з небагатьох петрівських книг ельзевірівського формату, з фронтиспісом і ритинами в ельзевірівському ж дусі; Географія генеральная. Варенія, в перекладі Ф. Полікарпова, 1718 р.; складений і надрукований тим же Полікарповим року 1704 Лексиконъ треязычный: Інструкція о морських артикулахъ и кригесърехтахъ, 1716 р.; Календарь или мѣсяцословъ на лѣто отъ Р. Х. 1722, 1721 р.; Книга система или состояніе мохаммеданскія релігії, 1722 р.; Правда воли монаршей, 1722 р., видана в Москві слов'янськими літерами; нарешті—кілька петрівських указів.

Перелічені книги досить повно ілюструють стан і характер друкарства за Петра I, дозволяючи одночасно освітити діяльність видатніших робітників книжкової справи за цієї доби—Копієвського, Федора Полікарпова та інш.

За наступників Петра I друкарство дістає різко позначеного двірського характеру. Найкращі твори друку з'являються тоді в зв'язку з описами коронацій та врочистих святкувань російських самодержців; серед виданих книг превалують різні оди, врочисті промови та акти державного характеру. З сили матеріалів, що сюди відносяться, в Музеї експоновано „Опісаніє коронаці“ Ганни Іоанівни, 1730 р., визначні ритинами Вортманна, Еллінгера та інш.; „Трактатъ между ея Императорскаго Величества Всероссійскаго, и шахова Величества Персицкаго“ 1732 р., з паралельним текстом російською й німецькою мовами; „Военное состояніе Оттоманскія Имперіи“, графа де-Марсильлі, 1737 р., з гарними візерунками, різаними Соколовим; „Рѣчь къ... Государынѣ Аннѣ Іоанновнѣ“... з приводу замирення з Турцією. 1740 р.; „Селевкѣ“ опера, виставлена в день коронації Єлизавети, „сочиненіє доктора Іозефа Бонекки флорентинца, стихотворца Е. И. В., 1744 р. і Коронація Єлизавети Петрівни, видана при Академії Наук року 1744. В останній книзі звертає на себе увагу портрет Єлизавети, зроблений „чорною манерою“ Штенгліним, та сила інших ритин ліпших тогочасних різбарів—Вортмана, Соколова та інш.

„Вік Катерини“. Найкращим видавництвом цих часів і, взагалі, всього XVIII ст., є, безумовно, Академія Наук. Одеська ЦНБ має майже повний комплект видань Академії XVIII віку. Серед них деякі відзначаються особливою оздобністю й заслуговують окремої згадки. Такі, напр., *Описание Сибирскаго царства*, Герарда Фридриха Міллера, 1750 р.; *„Римская Исторія“* Ролена в перекладі В. Тредьяковського, 1761 р., *„Ода ...Екатеринѣ Алексѣевнѣ ...на день рожденія Ея“* Ал. Сумарокова, 1764 р. і багато інш. З періодичних видань Академії виставлено книжку першого російського журналу од 1755 р. — *Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія*, а також *„Трудолюбивую Пчелу“* 1759 р., вдруге видану Академією року 1870.

Нарешті, щоб ілюструвати плазування перед „Сильними мира сего“ та пригніченість навіть видатніших людей того часу, встановлено дуже рідку книгу, що була опублікована Академією й має таку характерну назву: *„Ода Екатеринѣ въ новыи 1764 годѣ всенижайше поздравляетъ всеподданнѣйшій рабъ Михайло Ломоносовъ“*.

За Катерини II, в зв'язку з указом про вільні друкарні, помічається деякий розквіт книжкової справи. Цей факт ілюструється різноманітністю тогочасних друкарень. Для Музею відібрані в одному—двох примірниках видання Академії Наук, Сухопутного Кадетського Шляхетського Корпусу, „Корпус чужестранных единовѣрцев“ Компанії Типографіческої (Новиков), Московської університетської друкарні (орендар — Новиков), друкарень Мейера, Шнора та інш.¹⁾

На межі XIX в. стоїть гарне видання *Оди Суворову*, 1799 р., оздоблене ритинами славетного Уткина (перехід Суворова через Чортів міст, титул)²⁾.

¹⁾ В близькому майбутньому передбачається поповнити відділ російської книги XVIII в. низкою рідких видань провінціального та поміщицького друку. Воронцовський фонд ЦНБ є багатий кладезь таких книг. Зазначимо мимохідь, як зразок рідкої книги, експонованої саме через свою рідкість, *Описание моря Каспійскаго и устья рѣки Волги*, Соймону, 1731 р., in. - 1°. Видання це збереглося, здається, в єдиному примірнику (див. Ю. Витовт, № 610).

²⁾ Наш примірник має автограф Державина (присвята гр. Воронцові).

§ 3. ROSSICA — UCRAINICA.

Перш ніж закінчити опис відділу друкованої книги вважаємо за необхідне зупинитися ще на одній групі експонатів, які не мають безпосереднього зв'язку з історією книги, але знайшли собі місце в нашому Музеї завдяки своїй історично-бібліографічній цінності. Маємо на увазі західно-європейські видання XVI—XVII вв., присвячені Україні та Московії—так зв. *Rossica — Ucrainica*. Відокремлення цих видань в особну групу пояснюється зазначеним у своїм місці завданням Музею — поруч з картиною послідовного розвитку книги, дати матеріал для ілюстрування окремих моментів історії культури й класової боротьби. З цією метою виділено, крім згаданої, низку інших груп — *Polonica-Ucrainica*, відділ видань доби В. Французької Революції то-що, які, з причини своєї обширності, вимагають цілком окремого розгляду.

Що-ж до *Rossica — Ucrainica*, то вже один тільки перелік деяких видань, які сюди входять, дає уявлення про цінність цієї групи.

Перш за все відмітимо колекцію видань подорожи Герберштейна. Найкраще з них — це *Moscovia der Hauptstadt in Reissen durch Hern...* Herberstein, Wien, Michael Zimmermann, 1557 р., перевірене самим автором, з чудовими мальованими й золоченими ритинами. Не менш рідким є перший і єдиний італійський переклад цього твору — *Commentarii della Moscovia e parimente della Russia*, Venetia, 1550 р. Ксилографії цього видання копійовані в зменшеному вигляді безпосередньо на дошки з ритин німецького оригіналу; тому всі предмети, що на них мальовані, повернуті у протилежний з оригіналом бік. Гарні видання також — латинською мовою — *Regum Moscovitarum Commentarii*, Антверпен, I. Stelsius, 1577 р., та німецькою — *Moscoviter wunderbare historien*, Basel, 1567 р. Крім того, твір Герберштейна входить у склад різних збірок XVI—XVII вв., що теж у нас є. Ледве чи треба вказати, що всі ці видання Герберштейна надзвичайно рідкі; віденське 1557 р., наприклад, навіть не зустрічається, за словами Аделунга, в кращих бібліографіях.

Не гірше представлені в нас і видання „Московії“ Антонія Поссевіна. Відмітимо кельнське видання 1595 р., в яке,

поруч із „Московією“, входять і інші твори цього автора; італійський переклад, зроблений Джіованбаттісто Поссевіно й надрукований у Benedetto Mammarelli, в Феррарі, року 1597; Віленське видання 1586 р., в якому, крім „Московії“, знаходимо низку актів, відчитів, листів, зв'язаних з діяльністю Поссевіна в Польщі й Московії. Останні два видання належать до дуже рідких.

Далі, своєю особливою рідкістю заслуговують уваги: Martini Broniovii de Biezdzfedeae, Tartariae descriptio etc., Кельн, 1595 р.¹⁾; Wunderbare erschreckliche unerhörte Geschichte und warhaffte Historien, nemlich des nechst gewesenenen Grossfürsten der Moschkaw Joan Basilidis Leben, durch Heinrich Röteln zu Sagan, 1596 р., з цікавою ритиною циноброю (Грозний, бояри, духівництво); La description du Royaume de Pologne et pays adiacens Блез де-Віженера, Paris, J. Richer, 1573 р., і мапами Польщі, України й Московії; Of the Russe Commonwealth, London, 1591 р.—перше англійське видання славетного твору Флетчера, що наробило багато клопоту англійським купцям, які домагалися навіть знищення цієї небезпечної книжки.

Багацько творів XVI і раніших віків про Україну й Московію надруковано по різних збірниках, з яких згадаємо Regum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus primum congesti, Франкфурт, у нащадків Вехелія, 1600 р., де знаходимо твори Павла Джовіо, Іоганна Фабра, Клемента Адама, Олександра Гваньїні, Іоганна Пісторія, Тильманна Бреденбаха, Павла Одерборна, Рейнольда Гайзенштайна та інш., а також указаний вище збірник Баттиста Рамузіо, Delle navigationi e viaggi, Венеція, у Джунта, 1550 р., де зібрані подорожі Марко Поло, Іосифа Барбаро, Контаріні, Плато Карпіні, Герберштайна, Себастьяна Кабота, Альберта Кампензе і т. и. До цієї ж категорії збірників відносяться зазначені в своєму місці ельзевірівське видання Russia seu Moscovia та мерівське—Respublica Moscovia et urbes (auctore Voxhornio), 1630 р.

З творів XVII в. вкажемо тільки Iter in Moschaviam Augustini liberi baronis de Mayerberg, s. a., та французьке видання—Voyage en Moscovie, Leyde, 1688; Description d'Ukraine par le sieur de Beauplan, Rollen, Jacques Caillone, 1660 р.,

¹⁾ Аделунгові невідомо; див. його Reisen, I, 315.

з цінною мапою України; La Relation de trois ambassades (Карлейля), Amsterdame, Jean Blayu, 1669 р.—видання, невідоме Аделунгові; Relation de tout ce qui regarde la Moscovie, Paris, Denys Thierry, 1687 р.; Relatio Адольфа Лізека, секретаря австрійського посольства 1675 р., Зальцбург, J. V. Mayr, 1676 р.; Johan. Straussens Reisen (1668—1670 pp.), Amsterdam, Jacob van Meurs, з цінними ритинами, що ілюструють заколот Разіна, а також французьке ілюстроване видання тієї ж книги в перекладі Гланія, 1720 р.; Margeret, Estat de l'Empire de Russie, 1669, передруковане року 1821; La Religion ancien et moderne des Moscovites, з ритинами Б. Пікара, Амстердам, де-Лорм, 1698 р., та аналогічне кельнське видання; The present state of Russia Самуеля Коллінза, лейб-лікаря Олексія Михайловича, Лондон, 1671 р., і французький переклад—Париж, Barbin, 1679 р., з ксилографіями L. Coffin'a; Viaggi di Moscovia degli anni 1633, 1634, 1635 e 1636 pp., Viterbo, 1658 р., де вміщено подорож Олеарія та анонімну працю Del serenissimo Re Alessio ditto il Pio—включно рідке видання; Кояловича, De rebus anno 1648 et 1649 p. contra Zaporovios cosacos gestis, Vilne, 1651 р.; Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam descripta a teste oculato Bernhardo Leopoldo Tannero, Нюрнберг, 1689 р., та низку інших творів (Ізбранда, Ньюштадта, Невілля, Старовольського, Міхалона Літвіна то-що), в дуже рідких виданнях, іноді зовсім невідомих бібліографам.

Але при експозиції тих чи інших книжок ми керувалися не ознакою їхньої рідкості, але наявністю ілюстраційного матеріалу. З культурно-історичного боку, ритини, що ними оздоблені книги Мейерберга, Герберштайна, Стрюйса, Коллінза то-що, мають великий інтерес.

Відділ друкованих видань, не зважаючи на його, порівнюючи, значні розміри, не можна ще вважати за цілком закінчений. Необхідно його довести, перш за все, до нашого часу шляхом добору найкращих і найбільш показових видань XIX—XX вв., що могли б схарактеризувати новітні досягнення друкарського мистецтва; необхідно також значно поширити групу експонатів XVIII ст. Нарешті, з метою більш загострити увагу на розвитку української книги, треба чітко відокремити й поповнити відповідний відділ новими матеріалами.

VI. Відділ графіки.

Графічні матеріали Одеської Ц. Н. Бібліотеки знаходяться ще в стадії виявлення й розробки. Проте вже тепер колекції, зібрані в цьому відділі, уявляють значну демонстраційну й наукову цінність. На жаль, недостатність устаткування тут більш, ніж в якому-небудь іншому відділі, перешкоджає розгорнути його цілком задовольняюче. Отже, при даному стані відділу, можемо дати лише побіжну характеристику деяких його частин, головним чином — карикатур.

Кількість карикатур у Музеї, чи то в збірниках, чи то окремими відбитками й листами, досягає понад 3.000. Найранші карикатури, що в нас маються, відносяться до XVII ст. Це — збірка гугенотських шаржів на політичних і церковних діячів доби Луї XIV, що брали участь у відміні Нантського едикту. Вони були видані в 1691 р. у Голландії під назвою *Les Heros de la Ligue ou la Procession Monacale conduite par Louis XIV pour la conversion des Protestants de son Royaume, Paris (sic!), Pierre Peters, 1691 р.* Знаходимо тут карикатури на єпископа Реймського („осел, увінчаний мітрою“), єпископа Паризького, з обличчям ловеласа-розпутника („більш приятель дам, аніж папи“), канцлера Ле Тельє, Лувуа, де-Буффлера, Мариньяка, М-те де-Ментенон та інш. Карикатури виконані всі чорною манерою, попереджуються різким сонетом, що починається словами: „падлячі куртизани, полохливі гнобителі“... Збірник уявляє велику рідкість, бо королівські емісари ретельно нищили його скрізь, де його можна було захопити.

Однак основним ядром нашої колекції є карикатури віку XVIII — поч. XIX, переважно англійські, яких намічується біля 2000 аркушів. Це єдине в своєму роді зібрання творів славетних карикатуристів Джильрея, Роуландсона, Круїкшанка, Бенбері та інш. Значна їхня частина падає на добу Вел. Франц. Революції й Першої Імперії й відбиває так внутрішню боротьбу в самій Англії, як і шалену атаку „твердолобих“ XVIII в. проти революційної Франції. Особливий інтерес мають карикатури останньої категорії. Відмітимо, наприклад, карикатуру Джильрея від січня 1793 р.: три голодні французи виривають один в одного схудле жабенятко, а під їх ногами миша святкує загибель kota, що зди-

хає з голоду, в той час, як обік ситі, повнокровні англійці уписують біфштекс, п'ють сметанку і т. и. Під першою частиною картини дається список французьких (54.090 чоловік) і союзних (690) втрат під Жемаппом, з іронічним написом: „Французькі перемоги“; під другою частиною — патріотичні вигуки: „боже, хорони короля! Керуй, Британія! Король і конституція — назавжди“ і т. и. Вся карикатура має назву: „Французьке щастя, англійські злидні“. Багатше змістом друга карикатура — од лютого 1793 р. — „Апогей французької слави“, з іронічним зауваженням: „Релігія, справедливість, порядність та всі інші страховища емансипованого розуму — геть відділя“. На першому плані — шибениця („стовп свободи“), на якій в непристойній позі сидить якобінець, топчучи ногами повішаних попів; далі, на лихтарі, висить черниця; обік — гільйотина, з-під якої падає голова скараного короля, та Собор Паризької богоматери, що палає оддала. Ввесь цей жахливий ансамбль увінчано розп'ятою дитиною, яка промовляє: „Воппе пуйт, messieurs“. Така є, в ракурсі, картина всієї Революції, як її уявляв собі художник, що віддав свій видатний талант на послуги чорній реакції та англійському шовінізмові.

Цей художник підписував всі свої карикатури словами *Gillrey fecit pro popo publico* — Джильрей намалював для суспільного добра, — і не може бути сумніву в тому, що його твори відіграли немалу роль у відповідній обробці англійської суспільної думки проти Революції. Хоча й неприступні середньому англійському обивателю своєю високою ціною, карикатури діставали широку звісність завдяки виставкам у вікнах видавництва — факт, що чудово ілюструється одним із аркушів нашої колекції, де намальовано величезну, всю заставлену карикатурами вітрину відомого видавця джильреєвських творів Гемфрі, перед якою бачимо великий натовп глядачів.

„Найбільший з англійських карикатуристів і мабуть зі всіх карикатуристів нових часів“, як зве Джильрея Райт (*A history of caricatur and grotesque*), — відгукався на всі важніші події Революції. Так, напр., процес і скарання Луї XVI викликали появу низки його творів, в яких революцію намальовано чорними фарбами та її діячів — породінням пекла, в той час як короля виведено в сьйві мучеництва.

23 січня 1793 р. Джилрей видає карикатуру: „Пекельний шабаш або вбивство Луї“, де всю церемонію страти виконують біси, і вони ж оточують гільйотину в уніформі національних гвардейців. 16 лютого 1793 р. він малює карикатуру на ту ж тему—„Кров короля, що закликає до помсти“, в якій дуже вдачно розв'язано конструктивну проблему включення великого тексту в саму картину, без порушення її органічної цілності. 26 лютого знову видає карикатуру, присвячену судові й смерті короля: кат, з обличчям Пилипа Орлеанського замахнувся сокирою над головою Луї XVI, що стоїть навколішках; Робесп'єр, одягнений перекупкою риби (poissarde), підставляє кошик, готовлячись прийняти стяту голову в той час, як королева та дофін благають милосердя.

До категорії карикатур, що виховували англійську публіку в зненависті до Революції, відноситься також малюнок, виданий 26 лютого 1794 р., що з'ображає якобінця (à Paris beau) та якобінку (à Paris belle), як хижі, огидні створіння. Хай живе Республіка, хай загинуть всі тирани! геть релігію! святів! — вигукує якобінець,—крови! смерті! на лихтар! на гільйотину! і т. д.—каже відповідний напис до карикатури парижанки.

З того менту, як Англія стала до відвертої боротьби з молодого республікою, потік злобних карикатур проти ворога ще збільшується, але їхнє попереднє соціальне зафарблення тепер здебільшого поступає місця національно-шовіністському. Відмітимо з цієї групи карикатури „Наступний жах французької навали“ (Джилрей, 20/IX-1796) проти переговорів про замирення з французами; „Джон Буль снідає“ (Джилрей, 24/IX-1798), Перемога англійської флоти; „Загин кар египетських або нищення революційних крокодилів“, „Джек Тар верхи на французькому citoуен“, „Нельсон відпочиває зі своїми молодецькими матросами після Нільської перемоги“ (Роуландсона)—останні три карикатури, присвячені поразкам французів в Єгипті—та багато інших.

Сполучення класової й національної зненависті особливо видно на цікавій карикатурі Джилрея—„Руйнація французького велетня“ (1798 р.). Францію тут намальовано у вигляді величезного якобінця, який топче ногами хреста, біблію, вагу правосуддя; в одній його руці—гільйотина,

з написом: братерство, в другій—книга, що на ній читаємо: „Релігія природи, несправедливість, гніт, вбивство, руйнація“. Рука з неба, озброєна британським щитом, посилає блискавку, яка вражає потвору.

Особливим нападам з боку англійських карикатуристів підпав Наполеон, на якого вони дивилися, як на найбільшого й небезпечнішого національного ворога Англії. Наполеонові, якого англійці фамільярно звали Боні (Boney), присвячено десятки карикатур нашої колекції. Такі, напр., „Танок смерті Бонапарта“; „Бонапарт у пеклі“; „Гулівер і Бробдиньяг“; „Бонапарт, повідомлений про перемогу англійців, дає присягу знищити їх до-шенту“; „Бонапарт на шибениці“; „Зелені окуляри або М-те Тальєн і імператриця Жозефіна, танцюючи голими перед Баррасом у зимі 1797 р.“; „Боні став моралістом“ і багато інш. Можна казати, що жоден важливий факт військової, чи то політичної діяльності Наполеона, чи то звірського або навіть інтимного його життя не був залишений без уваги. Єгипетський похід, спроба десанту в Англію, переговори з Павлом I, Тильзітська згода, невдачі в Іспанії, хазяйнування Наполеона в Німеччині, заслання його на Ельбу та низка інших моментів наполеонівської історії були глумливо або злобно коментовані Джилреем, Роуландсоном, Аргюсом, Райтом.

Ще зрачнішої уваги уділяли англійські карикатуристи питанням внутрішньої політики, залишаючись і тут на ґрунті безумовного захисту старого ладу проти „духу революції“ та яких-будь ліберальних віянь. Керівник англійської політики, Пітт, зустрічає з їхнього боку повну підтримку, й жало своєї критики вони неодмінно звертають проти партії, на чолі якої стояли Фокс і Шерідан. Яко приклад, зазначимо карикатуру Джилрея від 8/IV-1793 р.—„Британія між Сциллою та Харібдою“: між Харібдою східного деспотизму (турецька чалма) і Сциллою революційних, якобінських прагнень (група проводирів лібералів) непливе човен англійської конституції, якому ще загрожує небезпека розбитися о голу скелю Французької Революції; але на стерні сидить Пітт, що твердою рукою направляє човен в далеку, тиху пристань „суспільного щастя“.

В другому десятиріччі XIX в. вже не залишається нікого з видатних карикатуристів революційного періоду, і разом із ними зникає й карикатура, різана на міді. В той

час, як Джильрей, наприклад, був не тільки рисовником, але і різбарем, і його остання карикатура—„Голярня“—різана навіть не за своїм власним, але за чужим малюнком (Бенбері),—нові карикатуристи—тільки рисовники, і нова карикатура—вже є не мідною гравюрою, але літографією.

Принаймні з 20-х рр. XIX ст. зустрічаємо майже виключно літографовану карикатуру, справді, так само розмольовану од руки, як попередня різана. Але ця зміна в техніці репродукування веде за собою появу карикатури не окремими коштовними листами, а цілими серіями, періодичними збірниками, призначеними, завдяки своїй порівнюючій дешевині, до широкого розповсюдження. Таким є, наприклад, періодичне видання *M. Leaw's, Monthly sketches of caricature*—щомісячний аркушик карикатур, що мається в Музеї за роки 1830—1836, а також чудова колекція *Political sketches published by M. C. Lean*, у 12-ти великих фоліантах, де знаходимо понад 800 літографованих політичних карикатур.

Що-до французької карикатури, то вона до 30-х рр. XIX ст. представлена в нас випадково, окремими аркушами при чому має ліберальний, антиклерикальний і антироялістський характер. Повніше репрезентовано карикатуру 40—50-х рр., у першу чергу—творами славетного Гаварні (1804—1866). В Музеї експоновано збірники його побутової та політичної карикатури—*Les Lorettes, Les Fourberies des femmes, Les enfants terribles, Histoire de politiquer*. Великий інтерес мають також карикатури *C. G. Traviés*. Він був творцем популярного карикатурного типа—*Maucoux*—червононосого, товстогубого горбача, розпусного піяки і ненажери, до того ж атеїста, а разом з цим—гарячого патріота й шовініста. В цьому типі мистець символізував чванливість і дурість дрібної французької буржуазії, гордої своєю участю в „трьох славних революціях“, а згодом—і своєю ролею зрадника пролетаріята в червневі дні 1848 р. Слідом за Травіє, Гранвіль і Робійяр використали цей тип, щоби запламувати лицемірство, шахрайство та обмеженість міщанства. Альбом „*Майє*“ виставлено в Музеї, як блискучий зразок соціальної карикатури XIX в.

Окремо треба згадати цікавий твір, що також може бути віднесеним до карикатурного жанру—*Histoire drama-*

tique, pittoresque et caricaturale de la sainte Russie, Paris, 1854, з 500 малюнками Густава Доре (?), різаними на дереві низкою різбарів „*нової школи*“ за редакцією Сотена. Цей твір концентрує в собі всю зненависть передової Європи проти міжнародного жандарма, яким була Росія Миколи I. Карикатури на російського „*автократора*“ та його безголових служників відзначаються особливою дотепністю.

Що-до інших графічних експонатів музею, то ми тільки згадаємо альбом кольорових гравюр Конрада Мартина, Метца, *Imitations of ancient and modern drawings from the Restoration of the Arts in Italy to the present time*, 1798 р.; малюнки Лебрена, різані Жираром Одраном, 1681 р.; гравюри Сильвестра (XVII в.), *Holland'a i Gillberg'a* (XVIII в.), *Pinelli* (початок XIX в.); *Histoire de Joseph*—офорти *de Caylus* за малюнками Рембрандта; *Galerie du Palais Royal*, 1786 р., з офортами Дюкло, де-Лонгейня, Куше, Левассера та інш.; *the Dance of Death* Гольбейна, різане *Hollar'ом*; збірник портретів XVI—XVII в.в. (*Daret*); чудові художні літографії за малюнками В. Маддокса—*News of Lansdown Tower* і т. д.

Всі ці матеріали, як і сила інших, тут не згаданих, ще чекають своєї систематизації й розробки, після чого тільки й можна буде дати повну характеристику графічного відділу.

О. Вайнштейн.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

394820

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

Регістрація
№ 230